

udsyn

TIDSSKRIFT OM

JØDISK LIV

ISRAEL

OG MELLEØSTEN

NR. 3/OKTOBER 1998 • 13. ÅRGANG

Forsidebillede:
Harry Leiberman:
Velsignelse af nymånen. 1977.

INDHOLD

Et land uden jøder

AF VILHJÁLMUR ÖRN VILHJÁLMSSON

Først under 2. verdenskrig
kom der jøder til Island

3

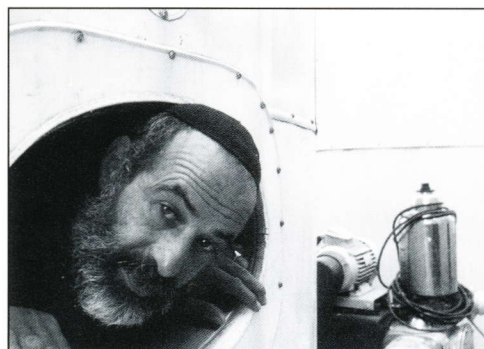

Museer, rabbinere og andre ikoner

AF SARA KVIAT

Historikeren Richard Cohen
fokuserer i sin nyeste bog
på jøder og kunst i det
nyere Europa

9

De ultraortodokse er også almindelige mennesker

AF JOHN SAIETZ

Nogle ultraortodokse melder sig nu til den israelske hær
og søger verdslige jobs. Også homoseksuelle grupper er
dukket op iblandt dem

14

Arkæologer og haredim

AF EVA LEHRER

Israelske arkæologer er i klemme mellem det religiøse
og sekulære Israel

18

Om dødens pine - fra det jødiske bibliotek

AF HEIDI LAURA

Forestillinger om døden
og livet efter døden i
jødisk tænkning

20

Fredsprocessen - et dystert billede

AF INA NØRGÅRD OG
JACOB NØRBJERG

Fredsforskere fra hele verden har ved en konference i
London diskuteret fredsprocessens skæbne

24

Grønne kibbutzer

AF DANIELLA HAAS

I omkring 20 af Israels kibbutzer går medlemmerne
nu ind for økologisk produktion og genbrug

26

Kulturglimt

AF EVA LEHRER

28

Nye læsere kan begynde her

Sara Kviat anmelder Karin Weinholts nye bog
"Jødedommen - en udfordring"

32

Nye bøger

Ina Nørgård har sonderet
bogmarkedet

34

ET LAND UDEN JØDER

ISLANDS NATIONALMUSEUM
FOTOGRAF SIGURÐUR GUÐMUNDSSON 1940.

AF VILHJÁLMUR ÖRN VILHJÁLMSSON

De allerfleste lande i verden – og specielt i
Europa – har gennem tiderne haft en større
eller mindre jødisk befolkning. Modsat
Island, der, dels på grund af landets isole-
rede geografiske placering, dels på grund
af en striks indvandrerpolitik, ikke fik en
jødisk menighed før 2. verdenskrigs
omvæltninger.

På en råkold og blæsende efterårsdag i 1940 blev Yom Kippur holdt hellig for første gang på Island. Det er faktisk den første jødiske gudstjeneste man kender til i de 1100 år, der har boet mennesker i landet. Anledningen til den første Yom Kippur på øen var, at der var en del jøder mellem de britiske soldater, som anløb Reykjavík den 10. maj 1940 og de følgende måneder. De jødiske soldater søgte straks trosfæller og en synagoge. De havde ikke held med synagogen, men fandt efterhånden frem til nogle få jødiske flygtninge, som var kommet nogle år inden og som allernådigst havde fået lov til at blive på øen.

Blandt de heldige var en jødisk kvinde fra Berlin, Henry Goldstein Ottósson (født Rosenthal). Hun var blevet gift med en islænding ved navn Hendrik Ottósson. Ved at gifte sig med hende og overtage faderrollen for hendes 12-årige søn Peter, reddede Hendrik Ottósson dem fra udvisning. Det var også lykkedes Hennys mor, Minna Lippmann, at få lov til at blive i Reykjavík. Hun savnede meget det jødiske liv og hendes islandske svigersøn satte sig derfor i forbindelse med de engelske styrker, for at finde ud af, om der var jøder blandt dem. Det resulterede i den første ikke-kristne trosudøvelse på Island i 940 år. Omkring 25 jødiske soldater fra England, Skotland og Canada, som ikke kendte hin-

anden i forvejen, samledes med 6 jødiske flygtninge og den hebraiskkyndige Ottóson som shammes.

De islandske myndigheder foreslog først, at jøderne kunne låne et ligkapel på en kirkegård i Reykjavik til formålet, men Ottósson fandt dette yderst upassende og lejede istedet Godtemplernes forsamlingshus til aftensgudstjenesten på Forsoningsdagen. Til udsmykningen limes ægteparret Ottósson indledningen til Shema og en Magen David, de havde klippet ud i guldpapir, op på hvidt crepepapir. Resultatet satte de op på den østvendte væg i Godtemplernes hus. Med hjælp fra en lokal bibliotekar lykkedes det også at låne en Torah-bog til lejligheden.

Gruppebillede af nogle af de fremmødte ved den første gudstjeneste i Reykjavik 1940. I forreste række sidder (fv) Hildegard Rosenthal (f. Heller), Minna Lippmann, Else Zeisel, Alfred Conway (Cohen), Ukendt soldat, Arnold Zeisel, Harry Rosenthal fra Berlin (tog senere navnet Haraldur Haraldsson og bosatte sig i Akureyri på Nordisland) og Hendrik Ottósson. Drengen med hatten i den bagerste række til højre er Kurt Zeisel, der senere bosatte sig i USA. Han var nevø til Arnold Zeisel. Mindst tre af soldaterne på billedet er endnu i live. Otte af dem er blevet identificeret af familie eller venner efter at billedet blev bragt i Jewish Cronicle i England.

To Tallis og én Kippa

Uden rabbiner, med to tallis og en kippah, samt en "menorah" sammensat af to lysestager og en trearmet stage, lykkedes det at holde en smuk højtid. Harry Conway, en habil kantor fra Leeds, indledte med Kol Nidre og alle de nødvendige bønner blev sunget. Uden shofar blæsning (en shofar fandtes heller ikke på Island) tog soldaterne skiftevis kippah på og poserede for en fremmødt fotograf. På billederne sidder de to og to ved det hjemmelavede, men efter omstændighederne, smukke torah-skab.

Efter aftengudstjenesten samledes alle til en længe ventet middag på et hotel i Reykjavik og den første jødiske

menighed på Island blev stiftet. Arnold Zeisel, en ældre lædervarefabrikant fra Wien, blev menighedens overhoved. Man samledes regelmæssigt det næste år, indtil amerikanske styrker overtog briternes plads på Island. Den første Barmitzvah på Island fandt sted på Shabbat Pesach i 1941. Peter Goldstein, kom i de voksnes rækker og blev vejledt af nogle af soldaterne og Arnold Zeisel. Man kom også godt igennem Pesach 1941 uden rabbiner og matzo, som ikke var nået til Island i tide.

Minna Lippmann og ægteparret Ottósson, samt enkelte andre jøder, samledes af og til til gudstjenester på NATO-basen i Keflavík i 1950'erne. Her, hvor de amerikanske NATO-styrker havde deres største base på øen, var der en overgang hele to menigheder. I begyndelsen nogle gange med fastboende rabbiner, senere oftest en feltrabbiner.

Gyðingar

Island har i næsten 1100 år været et land uden minoriteter, et land med kun én religion. Ideelt og fredeligt vil nogen sige. Kedeligt og uinspirerende mener andre. Da de jødiske flygtninge begyndte at komme til Island i løbet af 1930'erne fik islændingene første gang set disse jøder, eller Gyðingar, som man kaldte dem, og som de fleste kun kendte fra Bibelen.

Den isolerede ø i Nordatlanten var beboet af et fattigt bondesamfund, hvor høvdinge holdt tyendet på plads. Bebyggelsen var spredt og der fandtes ikke egentlige byer. Jødisk bosættelse i den Vesteuropæiske forstand ville slet ikke have været mulig på Island før i 1800-tallet. Men selv da udeblev den. Landet lå jo så langt væk og navnet var uattraktivt.

I et land, hvor sproget har holdt sig næsten uændret i hundreder af år, har de fleste fremmede ting og begreber fået en islandsk benævnelse. Gyðingar har siden den tidlige middelalder været det mest brugte ord for en jøde i det islandske sprog. Ordet er egentlig en diminutiv form af ordet Guð (Gud). De munke, der skrev de islandske sager, fandt på dette geniale ord for det udvalgte folk og skrev endda en Gyðinga-saga, et sammenkog af oversættelser fra Makkabæernes 1. bog og Josephus.

Ordet Júdei (plur. Júdear) var det andet ord for jøder, hentet fra den germanske tradition. I 1600-tallet fik ordet en negativt ladet mening i den kirkelige islandske digtning. Júdear blev siden et skældsord i et land, hvor der ikke fandtes jøder. Det var dog først og fremmest islændinge selv, der nedsættende råbte "Júdei" efter hinanden.

Enkelte jøder er utvivlsomt kommet til Island som søfare og handelsfolk. Den første sikre skildring om en jøde, der havnede på Island, er fra 1625. Egentlig var han ikke

Harry C. Schwab fra London og Bernhard Wallis fra Sheffield. Begge er i live. Schwab kom med de britiske styrker til København i 1945 og stiftede bl.a. kendskab med familien Goldstein i København. Schwab holdt kontakten med Island og som medarbejder hos Marks & Spencers i London besøgte han landet mange gange.

længere jøde, for med pomp og pragt og med overværelse af kansler og rigsråd i Vor Frue kirke i 1620, blev Daniel Salomon døbt og måske forvandlet til en mere lykkelig Johannes Salomon. Fra at være den fattige jøde fra Polen, skaffede den nykristne Johannes Salomon sig en karriere og anseelse, og fik af Københavns Universitet tildelt 6 daler til en rejse "op ad Island". Hvad han skulle deroppe er svært at sige. Muligvis skulle han gøre tjeneste ved Kongsgården, undervise på katedralskolen, eller trykke bøger på bispegården.

I 1853 afslog det islandske Alting kongens anmodning om at lade en lov af 5. april 1850, om Jøders bosættelse i Kongeriget, gælde på Island. To år senere ændrede Altinget holdning og meddelte kongen, at loven også skulle gælde på Island og at både danske og udenlandske jøder var velkomne. Årsagen til holdningsændringen var, ifølge Altingets brev til kongen, at jøderne var driftige handelsfolk, der ikke prøvede at lokke andre over til deres tro. Så vidt vides modtog dog ingen jøder, hverken danske eller udenlandske, det helhjertede tilbud.

I begyndelsen af dette århundrede forvildede en enkelt jødisk hestehandler, samt grosserer Fritz Heymann Nathan, fysikeren Ove Nathans fader (Se Rambam 2, 1993), sig til Island. Endnu den dag i dag bærer Nathans gamle firma hans navn, selvom ejerne har været islændinge i to menneskealdre. I 1921 til 1922 blev en ung forældreløs jødisk dreng fra Rusland inviteret til et ophold hos en ledende islandsk socialist. Drengen viste sig imidlertid at lide af en relativt sjælden øjensygdom. Sygdommen voksede i øjnene på de islandske myndigheder, der endte med at forbyde drengens indrejse. Sagen skabte debat og gadeslagsmål i den lille hovedstad Reykjavík. Nogle mente sygdommen ville være skæbnesvanger, andre at der lå mindre ædle motiver bag indrejseforbudet.

Drengen kom aldrig til Island, men øjensygdommen blev hurtigt helbredt på et hospital i København.

Flygtninge

I et land uden jøder, kan indbyggerne vel ikke være antisemitter, antizionister eller nære forbehold over for jøder? I Island kunne sådanne antipatier godt opstå uden tilstedeværelse af et nævneværdigt antal jøder. Nazismen fandt således sin vej til Island, med et i forhold til andre lande i Europa, meget stort naziparti. Efter briterne reddede landet i 1940, fik de fleste islandske nazister dog travlt med at tilintetgøre partibøgerne og regalierne.

Jøder på flugt fra nazismens vanvid var ikke velkomne på Island. Antisemitismen lurede altid i baggrunden og som i så mange andre vestlige lande, gjorde man ikke meget for

at hjælpe. Kun enkelte islændinge hjalp jøder med at komme til øen, og det på trods af myndighedernes modstand og mediernes fremmedhadske skribenter. En avis skrev f.eks. i 1938, at "50 jøder, der blandes med befolkningen, er alt der skal til for at nationen mister sin nordiske karakter i løbet af tre generationer".

Den bedste skildring af den officielle holdning til jøder på Island, gives muligvis af den danske legationssekretær i Reykjavík. En jødisk flygtning havde i november 1937 henvendt sig til det danske gesandtskab i Reykjavík og havde bedt om hjælp, fordi han og hans familie var truet af udvisning. Legationssekretæren, C.A.C. Brun, som også i andre tilfælde hjalp jødiske flygtninge på Island, forsøgte at gøre hvad han kunne, fordi som han skriver i sin dagbog, "nordiske lande bør ikke være inhumane". Han fik Legationsrådets tilladelse til at tale jødens sag over for den islandske førsteminister ved en middag den samme aften. Legationssekretæren beretter: "Efter Bordet søgte jeg Førsteministeren. Han stiller sig overordentligt forstaaende overfor mine Argumenter og bemyndiger mig, til at meddele den lille jøde, at vel skal han ud - det er et Princip, Island har altid før været et rent nordisk Land, frit for Jøder, og de der er kommet ind de sidste Aar skal ud igen - men: N.N. kan faa en frist til Foraaret til at afvikle sine Affairer. Udmærket!". Den danske legationssekretær fik med sin henvendelse udvirket en stakket frist for den jødiske familie, som året efter blev udvist til Danmark. Inden familiens udvisning i maj 1938, skrev den største islandske avis: "Det må hilses velkomment, at myndighederne har vist handlekraft over for det landstrygerpak ... Forhåbentlig vil myndighederne sørge for .... at udlændinge, der endnu opholder sig her uden opholdstilladelse ufortøvet sendes ud af landet."

De fleste jødiske flygtninge, som kom til Island, blev udvist og i mindst to tilfælde sendte de islandske myndigheder dem til København med meddelelse om, at de islandske myndigheder gerne ville betale for en eventuel videre-sendelsen til Tyskland, hvis Danmark ikke ville. Dokumenter vedrørende de udviste er i mange tilfælde ikke mere at finde i islandske arkiver. Derfor har man hidtil ment, at antallet af jøder der kom til Island, eller som gerne ville til Island, var meget mindre end det faktisk har vist sig at være. Gennem søgning i danske arkiver er det derimod lykkedes at finde oplysninger om mange af de udviste jøder, der kom til Island.

Efter krigen

Island sørgede ikke på samme måde som mange andre nationer efter 2. verdenskrig. Landet havde ikke været besat og

der var intet retsopgør. Tidligere medlemmer af nazipartiet blev i mange tilfælde indflydelsesrige borgere. Islandske nazister i Europa blev reddet hjem fra truslen om dødsstraf og islandsk Røde Kors koncentrerede sit hjælpearbejde omkring islændinge. Ganske vist døde der et stort antal islandske sømænd på havene og nogle islændinge døde i tyske koncentrationslejre, men Island mindes ikke officielt krigsofre, da landet aldrig har været krigsførende. De islandske myndigheder har heller ikke fundet det nødvendigt at mindes ofrene for landets flygtningepolitik i 1930'erne. I 1945, da koncentrationslejrene blev åbnet for omverdenen, erklærede statsminister Hermann Jónasson, der i 1937 havde det som princip, at alle jøder skulle ud, at “der var relativt mange jøder her, og vi islændinge har vittterligt givet vores skærv ved at tillade deres ophold i landet”.

De få jøder, der boede på Island under krigen, havde ikke tæt indbyrdes kontakt. De, der ikke havde erklæret sig som “ikke ariske kristne” før rejsen til Island, eller ikke var erklæret irreligiøse, var for få til at danne en minjan efter krigen. Derfor kom englændernes besættelse, som man kalder den på Island, som en velkommen begivenhed for de omkring 15 jødiske flygtninge i Reykjavik. I efterkrigsårene bosatte enkelte jøder fra forskellige lande sig på Island. Disse mennesker kom fra Holland, USA, Sovietunionen, Polen og Israel. En broget flok mennesker, som enten havde travlt med at glemme krigens spøgelse, eller som kun gjorde kortere ophold på vej til andre steder. Nogle holdt bevidst deres baggrund og barndomstro hemmelig for deres børn og omgivelser, muligvis på grund af islændingenes holdning til jøder. Andre, heriblandt mange mænd, der giftede sig med islandske kvinder, ville begynde et nyt liv.

Enkelte jøder deltog i ny og næ i gudstjenester i synagogen på NATO-basen i Keflavík, hvor adskillige trosretninger holdt gudstjenester i en barak, som kunne forvandles til brug for hvilken som helst trosretning. Et transportabelt Torahskab blev rullet væk efter brug, og søndag morgen stillede man en snes helgenfigurer i gips og plastik op langs væggene til katolikkerne. Venskabsforeningen Island-Israel samlede enkelte gange folk til Pesach, hvor størstedelen af de fremmødte var kristne islændinge, der en uge forsinket gennemførte Seder i en kirkes forsamlingshus. I 1990'erne begyndte en lille kerne af nye jødiske tilflyttere, at samles på højtider og der var planer om at skaffe en torah og bøger til denne næsten fuldtallige menighed. Det blev dog ikke til noget, men sammenkomsterne fik Hans Mann Jakobsson, den sidste flygtning i live fra 1930'erne, til at genoplive sin bardoms tro inden sin død i 1996.

Det er ikke sikkert, der nogen sinde vil komme til at stå en synagoge på Island. Jøder vil formodentlig vedblive med at være relativt sjældne gæster, der nogle gange giver anledning til pinlige vittigheder og kuriøse historier. Der var for eksempel rabbineren fra New York, der skulle foretage en renselse af en fiskefabrik på Island, der ville satse på det jødiske marked i USA. Rabbineren kom ved et uheld til at kaste skoldhedt vand på to af fiskefabrikkens medarbejdere, som måtte søge lægehjælp. En overgang så det også ud til, at en af Israels tabte stammer var blevet fundet. En amerikansk jødisk kvinde troede, at der på Island fandtes en stor samling skjulte jøder. Hun havde på sine vandringer i Reykjaviks særprægede kirkegårde, lagt mærke til de mange gravsten med Davidsstjernen, som lignede dem derhjemme i staterne. Gravstenene tilhørte imidlertid medlemmer af en af de talrige frimurerloger som findes på Island. Der findes ingen jødiske begravelsespladser på Island og alle jøder er hidtil blevet begravet på kristne kirkegårde.

Håb

Islændingene ville ikke have været fattigere, hvis et jødisk samfund, eller andre samfund af flygtende mennesker var blevet etableret i landet. Men i et stort land med en lille nation, hvor nationalhymnen hylder “Vor Guds land,” er der muligvis ikke plads til andre og deres herrer. Fremtidsudsigterne er dog gode. Aldrig tidligere har der været så stor indvandring af fremmede til Island. Aldrig har der været så mange nye strømninger. Islændingene er heldige. For de kan nu lære af andres fejltagelser og undgå, at de gamle islandske krav om totalintegrering, fuld beherskelse af det meget svære islandske sprog, og at ændring af udlændinges navne i henhold til den islandske navnetradition bliver de eneste forudsætninger for, at man som udlænding kan bo på Island. Der er utvivlsomt plads til andre kulturer end den islandske ved polarcirklen.

Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson er født i Reykjavík. Han har været museumsinspektør ved Islands Nationalmuseum 1993-96 og har i perioder i 1990'erne forsket i 1930'ernes flygtningepolitik og jødiske flygtninge på Island og i Danmark.